

העיר האפריקנית כארכיון

איילה לויין

ליאורה ביגון / יצירת דקר האימפריאלית: היסטוריה וארכיטקטורה, רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, 2014, 216 עמודים

ספרה של היסטוריונית האדריכלות ליאורה ביגון **יצירת דקר האימפריאלית: היסטוריה וארכיטקטורה** הוא הישג מרשים בכתיבה על ההיסטוריה של אפריקה הקולוניאלית מדרום לסהרה. בחרתי בהגדרה "היסטוריה של אפריקה הקולוניאלית" ולא ב"היסטוריה קולוניאלית של אפריקה" (או ליתר דיוק של דקר) מתוך כוונה להדגיש כי תרומתו של הספר חורגת מנקודת המבט של המפעל הקולוניאלי. התמקדותה של ביגון ביחידה הגאוגרפית-חברתית-כלכלית של העיר דקר ובשלל עדויות חזותיות וחומריות (מפות ותוכניות, כולל שרטוטיה של המחברת, תצלומי אוויר ותמונות רחוב) מאפשרת לה לחרוג ממגבלות הארכיון הקולוניאלי ולהציע הסבר מורכב של התהוות העיר כמשא ומתן בין סוכנויות קולוניאליות ומקומיות שונות. העדויות החומריות והחזותיות מהוות לא רק מקור מידע חשוב המשלים את הארכיון הקולוניאלי, אלא יש בכוחן לערער על כוחו של האחרון כמקור הידע הבלעדי והסמכותי של ההיסטוריה המודרנית של אפריקה. הזיווג של "היסטוריה וארכיטקטורה" בכותרת המשנה אינו מניח כי ארכיטקטורה והיסטוריה הם שני תחומים נפרדים, אלא מדגיש את כוחה של ההיסטוריונית של האדריכלות, והארכיון הרחב שכוונה, להאיר היבטים שהיסטוריונים "כלליים", המסתמכים על הארכיון המסורתי בלבד, לא בהכרח ערים להם. ראוי להדגיש במיוחד תרומה זו להיסטוריה הכללית של אפריקה, שמביאה את תולדות הקולוניאליזם מנקודת המבט של הנתינים, כיוון שהתיעוד בן הזמן נוצר באופן בלעדי כמעט בידי הסמכות הקולוניאלית.

ד"ר איילה לויין היא חוקרת פוסט-דוקטורט באוניברסיטה העברית בירושלים בפרויקט APARTHEID-STOPS הממומן על-ידי מועצת המחקר האירופית. מחקרה עוסק בהיסטוריה פוסט-קולוניאלית של אדריכלות ותכנון עירוני, ובעיקר בעבודות פיתוח ומודרניזציה במדינות אפריקה שמדרום לסהרה.

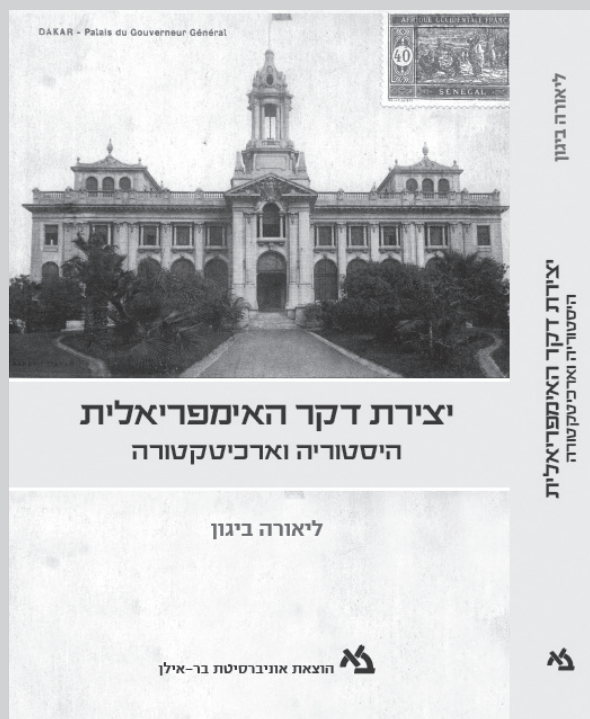
וא"ל: al2589@columbia.edu

שלושת פרקי הספר מחולקים באופן כרונולוגי ותמטי, ומייצגים את התפתחות דקר בהתאמה לשינויים מבניים באימפריה הצרפתית. הפרק הראשון מתאר את שלב הכיבוש הצבאי בין השנים 1862-1910, ומנתח מבחינה אדריכלית את שרטוטי תוכנית האב של דקר ואת הקמת מבני צבא על-ידי מהנדסים צבאיים. נאמנות המחברת לסיפור המקומי באה לידי ביטוי בהחלטה החשובה להקדים את תיאור מצב העניינים בדקר לסיפור כניסתה של האימפריה הצרפתית. בכך היא מאתגרת את התפישה הקולוניאלית, המעדיפה לראות בשטח אדמה בתולה, או מבחינת המתכננים, לוח חלק - טאבולה ראסה. בקריאה מרתקת של תוכנית האב של דקר מאתרת ביגון את הישרדותם של כפרים פרה-קולוניאליים של בני הלבו (Lébou), שבעצם נוכחותם העיקשת היוו התנגדות למבט הרציונלי-סמכותי של המתכנן הקולוניאלי. ביגון מזהה דפוסי המשכיות בין התוכניות האורתוגונליות - תוכניות הממפות את המרחב באמצעות הטלת רשת משבצות, המשטחת ומפשטת את המרחב באופן רציונלי תוך התעלמות מהטרונגויות פיזית וחברתית - של חיל ההנדסה הצרפתי, ובין ערי הבירה הפרה-קולוניאליות באזור סנגל וגמביה, וגם בכך היא מאתגרת את הפרספקטיבה הקולוניאלית הטוענת ליצירת יש מאין. הפרק השני עוסק בתקופה שבין שנת 1910 לסיום מלחמת העולם הראשונה, ומתמקד בהפרדה גזעית לפי שכונות ועיצוב בתי המגורים. הפרק השלישי עוסק בעשורים שבין שתי מלחמות העולם, המהווים את שיאו של הקולוניאליזם האירופי באפריקה, ובו בזמן מסמנים את תחילת דעיכתו. שני פרקים אלו מוסיפים לשאלות הארגון המרחבי הפונקציונלי שעלו בפרק הראשון שאלות הכרוכות בייצוג ובהגזעה של המרחב דרך העסקתם של אדריכלים ומתכנני ערים אזרחיים: הפרק השני מדגיש את ביות המרחב באמצעות יצירת הפרדה הייררכית בין שכונות המגורים וטיפוסי הבתים על בסיס כלכלי, תרבותי וגזעי; הפרק השלישי מנתח את הדיון שהתקיים בין מלחמות העולם בנוגע לסגנון הייצוג המונומנטלי הראוי של מבני ציבור ודת בפנים דקר, ואת הניסיונות האדריכליים לשלב בין סגנונות אפריקניים למערביים בתערוכות קולוניאליות, שאחת החשובות שבהן התקיימה בצרפת בשנת 1931. כפי שביגון מציינת, מעטים הם הספרים העוסקים בעיר אחת באפריקה מדרום לסהרה, ומעטים אף יותר העוסקים בעיור קולוניאלי מנקודת מבט השוואתית בין-אימפריאלית. אמנם קיימים מספר לא-מבוטל של קבצים העוסקים בהיסטוריה של ערים שונות באפריקה, אך התמקדות בעיר אחת מאפשרת למפות תהליכים ארוכי-טווח שנמשכו על פני כמה עשורים - עשורים שבהם השתנה גם אופיו של המשטר הקולוניאלי כפי שהתבטא בתכנון ובהתפתחות העיר. יתר על כן, וזה עיקר כוחו של הספר, ההתמקדות בעיר אחת מעניקה מרחב לירידה לפרטים בנוגע לקבוצות

ברחבי האימפריה, וכן תוך כדי נדידת ידע בין-אימפריאלי, לעתים קרובות עקב התחרות בין האימפריות. יכולתה של ביגון לשזור בין היסטוריות קולוניאליות שונות מגיעה לשיאה בדיון ההשוואתי בין דפוסי סגרגציה גזעית במרחב העיר הקולוניאלית. תיאורה של העיר הקולוניאלית כעיר מחולקת הפך בספרות המקצועית לרווח מאז פרסומה החלוצי של ג'נט אבו-לוע'וד על העיר רבט (Janet Abu-Lughod, *Rabat: Urban Apartheid in Morocco*, (Princeton: Princeton University Press, 1980), אולם למיטב ידיעתי לא פורסם דיון מקיף היסטורי-השוואתי שסוקר את אופני הביצוע וההצדקה של ההפרדה הגזעית באימפריות השונות. כפי שמסבירה ביגון, שאלה זו הייתה רגישה במיוחד באימפריה הצרפתית, שיותר מכל אימפריה אחרת שילבה באידאולוגיה הקולוניאלית שלה "שוויון" ו"אחוזה" כערכי בסיס. הדיון התאורטי בפרק השני הוא תמציתי אך בעל ערך רב מעבר לדיון ההיסטורי בעיר דקר, ואינו פוגם בחוויה הרציפה של קריאת הנרטיב ההיסטורי. למעשה, הספר היה מרוויח מאתנחתות תאורטיות נוספות כאלה הנותנות מקום להשוואה, כמו גם במקרה של הדיון המרתק באותו הפרק על התפתחות הוורנדה כמאפיין של אדריכלות קולוניאלית החוצה יבשות ואימפריות.

העושר המחקרי של הספר, המתווך דרך חדות האבחנה של ביגון ומלאכת הסינתזה וההשוואה שנקטה ככלי מחקרי היסטורי – כל אלו יכולים היו לשמש כלים עוצמתיים להעשרת התאוריה הפוסט-קולוניאלית. שאלת היחס הראוי במלאכת הכתיבה ההיסטורית בין היסטוריה לתאוריה היא עניין מאתגר ונתון לוויכוח. עם זאת, מכיוון שביגון בעצמה שוזרת תאוריות פוסט-קולוניאליות (ואכן, קשה לדמיין היום כתיבה היסטורית על אודות קולוניאליזם ללא התייחסות לתאוריות משפיעות אלו) אל תוך הדיון, חבל כי אינה משתמשת במחקרה להאיר סוגיות תאורטיות-היסטוריות אלו כפי שנובעות מדיונה. כוחו של המחקר ההיסטורי נעוץ לא בשימוש כהדגמה לתאוריות, אלא דווקא בהעלאת מתחים בין המורכבות ההיסטורית ובין התאוריה. מלבד זאת, הדיון בתאוריות עצמן מוגבל ביותר. מאז התפרסמו מחקריהם של אדוארד סעיד (Said) והומי באבא (Bhabha) בשנים 1979 ו-1990 בהתאמה נכתבו רבות על מחקריהם פורצי הדרך וחוקרים הלכו אל מעבר להם. ואולם ביגון מתייחסת לתאוריות אלו במנותק מכל העבודה שנעשתה סביב מחקר זה בתחומי הספרות, ההיסטוריה והאדריכלות.

אחד הביטויים לחולשת האינטגרציה של התאוריה הוא הופעת הדיון המרתק על דוקטרינות האסימילציה והאסוציאציה כנספח בסוף הספר. מכיוון שהדיון בנספח זה נוגע בהיבטים מרכזיים של הספר (בעיקר בהשתנות הגישה באימפריה הצרפתית כלפי שאלת ההבדל הגזעי), ההחלטה להביאו כנספח מפתיעה ופוגמת בחוויית הקריאה, ומעשירה

השונות שפעלו במרחב העירוני של דקר. ביגון מבחינה בין שכבות שונות באוכלוסייה המקומית, כמו גם בין קבוצות שונות של הפקידות הקולוניאלית ושל המסחר הקולוניאלי, שהכתיבו כולן במשותף את דפוסי התכנון וההפרדה בעיר. ההתמקדות בקהלים השונים (על צורכיהם והעדפותיהם) שהמתכננים הצרפתים נדרשו להתייחס אליהם מעניקה למחקר עושר אנליטי שחורג מכל ניסיון לתאר את היחסים הקולוניאליים כיחסי שולט-נשלט באופן בינארי. אף התייחסותה של ביגון למוכפפים שקולם אינו נשמע בארכיון הקולוניאלי מציעה מבט מפוכח שאינו מתפתה לרומנטיזציה של התנגדות. הבחינה של הנתונים הקולוניאלית כמערכת חברתית-כלכלית מרובדת בפני עצמה, שבה יש אליטות ויחסי כוח פנימיים, משקפת את מורכבותה של שאלת שיתוף הפעולה של הנתין עם המערכת הקולוניאלית, ומחלצת את המחקר מהשטח היחסים הקולוניאליים למערכת כוחות בינארית של מדכאים ומדוכאים. שאלה זו לא פחות מעניינת וחשובה משאלת ההתנגדות, ולעתים, מתוקף מערכת הכוחות המורכבת בין שולט לנשלט, אף לא עומדת בסתירה לה.

ההתמקדות בעיר דקר אינה מונעת מביגון להפגין ידע נרחב בדפוסי תכנון המרחב הקולוניאלי ברחבי האימפריה הצרפתית ובאימפריות אחרות, באפריקה ומחוצה לה. ידע זה נחוץ להבנת התהליכים המקומיים בדקר, כיוון שהידע הקולוניאלי התעצב תוך כדי תנועה של פקידים קולוניאליים

את הדיון רק בדיעבד. נדמה כי ההפרדה המלאכותית אינה בהכרח תורמת לקורא, כמו שהיא פוטרת את המחברת מלהתמודד עם הקושי לכלול את המידע בנרטיב שהיא מציעה, ואשר היה מביא לידי מיצוי אפקטיבי יותר של טענותיה. דיון זה מדגים את הפוטנציאל הקיים בספר עצמו, אך מתפספס ברובו, להערכה מחדש של המושג "אוריינטליזם" מהפרספקטיבה האפריקנית. ביגון מעידה על הקושי ועל אי-ההתאמה בהכפפת השיח על אפריקה לשיח האוריינטליזם, אולם לא מנצלת אי-ההתאמה זו כהזדמנות לקרוא ולנסח מחדש את התאוריה בראי הניסיון של הקולוניאליזם באפריקה. שוני ואי-ההתאמה אלו, שהם תוצר של הייררכיה קולוניאלית בין סוגי "ילידים" – באופן גס בין ערבים לאפריקנים – מתבטאת בתחומי הידע השונים שמתפתחים ביחס לסוגי האוכלוסיות השונים. כפי שמציין ההיסטוריון דייוויד ארנולד (David Arnold, *The Tropics and the Traveling Gaze: India, Landscape and Science*, Seattle: University of Washington Press, 2006), לצד "אוריינטליזם" התפתח שיח של "טרופיקליות" (Tropicality), שבשונה מהאוריינטליזם שהתבסס על המחקר של מדעי הרוח, נתמך ברובו על-ידי מדעי הטבע. אם נשרטט את ההבחנה ואת השלכותיה בגסות, הרי בני המזרח נהגו והומשגו בשיח של תרבות, ואילו בני אפריקה בשיח של טבע. הבחנה זו כמובן חוטאת למשותף, שהרי מחקרו של ארנולד עוסק בהודו, וכמו באפריקה, השיח הטרופיקלי עסק בשאלות של גאוגרפיה, אקלים וגזע, והקשר ביניהם ובין תרבות וציביליזציה. המחברת מביאה הקשרים אלו בין צמיחת מחקרים בגאוגרפיה, ביולוגיה ורפואה מהניסיון הקולוניאלי בנספח, אולם לא נדרשת לקשרים אלו באופן תאורטי במהלך הספר. מקום אידאלי לדיון זה יכול היה להיות בהקשר ליחס שהמחברת מתארת בין היגיינה, אקלים, הפרדה גזעית ותכנון המרחב העירוני. הזדמנות מפוספסת נוספת לתרום לתאוריה הפוסט-קולוניאלית היא בדיון העשיר על המצאת הסגנון ה"נאו-סודני" כניסיון להשקיט את ההתנגדות לקולוניאליזם הצרפתי, הן בקרב צרפתים והן בקרב האוכלוסייה המקומית בדקר, על-ידי אימוץ, ברובו שטחי ובעייתי, של סגנונות בנייה אפריקניים. הטענה בדבר הניסיון לפנות אל "לב הילידים" באמצעות למידה ותרגום של חלקים מתרבותם נדונה בידי חוקרת הספרות שאדן טאגלדין (Shaden Tageldin, *Disarming Words: Empire and the Seductions of Translation in Egypt*, University of California Press, 2011) שניסחה מחדש תאוריות של אימפריאליזם תרבותי. מעניין היה לבחון את גישתה המרתקת של טאגלדין לאימוץ תרבותו של ה"יליד" כאמצעי לכבוש את לבו בראי האדריכלות של דקר. בעיקר עולה השאלה, מה היו תגובות האפריקנים לפרשנות של הסגנונות האפריקניים שהוצגו בתערוכות הקולוניאליות או במבנים המונומנטליים

שהוקמו בדקר? מלבד ציטוט של התנגדות לסגנון הנאו-סודני שמביע אדריכל עכשווי, במובאה לפרק השלישי, וניתוח סגנון ביתו של הנשיא לאופולד סדאר סנגור (Sédar Senghor) משנת 1981 בסוף פרק זה (חבל שהאיוור, כמו דימויים רבים בפרק זה, מובא ללא שם האדריכל, וממילא שני המקרים מאוחרים לתקופה הנדונה), אין דיון בתהליכי הקבלה או ההתנגדות לניסיונות האדריכליים לשלב מסורות מקומיות. ניתן להרחיב דיון זה גם דרך הקבלה לדיונים בשאלה של גיבוש סגנון מקומי תוך כדי דיאלוג עם המסורת המערבית בבתי-ספר קולוניאליים לאמנות, ובשינויים שאלו עברו בתקופה הפוסט-קולוניאלית.

מלבד חולשות אלו, הנובעות במידה רבה מחוסר עדכניות של המחקר ביחס להתפתחויות תאורטיות בתחום ההיסטוריה הקולוניאלית וההגות הפוסט-קולוניאלית בעשור האחרון (כפי שמעידה גם הרשימה הביבליוגרפית – עובדה נסלחת לאור התהליך הארוך הכרוך בכתיבה ובהוצאת מחקר כה עשיר), הספר בכל זאת מציע תרומה מחקרית חשובה מבחינת היקף המחקר והשאלות שהוא מעלה בעבור חוקרים בתחומי לימודי אפריקה וההיסטוריה של אדריכלות ותכנון עירוני קולוניאליים. מכיוון שקהל הקוראים בעברית בשני תחומים אלו הוא מצומצם ביותר, עולה השאלה מדוע פורסם הספר בעברית. כפי שהחוקרת מסבירה בפתח הדבר, זהו ספר ייחודי בנוף ספרות העיון בארץ בכך שהוא מפיגש בין אפריקה שמדרום לסהרה, הקולוניאליזם והמורשת הבנויה. על היחס בין כל אלו למרחב הישראלי, המחברת מסבירה כי "יש לציין שהקישור בתוך האקדמיה בישראל בין המצב הפוליטי בארץ ובין תופעות כמו 'קולוניאליזם' או 'אפרטהייד' נעשה כמעט תמיד בידי חוקרי המרחב הישראלי ממגוון דיסציפלינות (סוציולוגיה ואנתרופולוגיה, גאוגרפיה, מזרחנות ועוד), אולם קישור זה נדיר במיוחד מצד חוקרים של קולוניאליזם במובן המסורתי, לרבות היסטוריונים אפריקניסטים" (עמ' 16). ספר זה אינו שונה בכך, וביגון משאירה את ההזמנה למחקר השוואתי זה פתוחה, תוך כדי התעלמות מהזדמנויות רבות לעשות קישורים כאלו בעבור הקורא הישראלי. אלו יכולים היו להתבצע באמצעות הערות על רלוונטיות הנושאים הנדונים למרחב הישראלי, בהערות שוליים ובהפניות למחקרים הרבים הקיימים בנושא. למרות ריבוי ההתייחסויות בגוף ראשון לחווייתה כחוקרת (במפגש עם הארכיון הקולוניאלי או עם דקר בגילומה העכשווי), אין ביגון רפלקטיבית לגבי מיקומה (subject position) כישראלית החוקרת את אפריקה. דבר זה בא לידי ביטוי למשל בנקודת המבט הביקורתית שלה כלפי מושגים שבהם השתמשו המתכננים הצרפתים הקולוניאליים, אך לא כלפי מושג טעון כמו "שליחות", כפי שכוננו נסיעות של ישראלים מטעם משרד החוץ ואף גופים פרטיים שונים למדינות אפריקה בשנות ה-60 וה-70 של המאה העשרים (עמ' 33).

קראו בגיליון הבא של זמנים

גיליון מס' 135 (קיץ 2016)

גיליון מיוחד

יהודים וערבים במזרח התיכון

בין המאמרים:

אורנה כהן / "אין אנחנו יכולים לסגור בפניהם את הדלת": מפלגת העבודה וההחלטה לצרף לשורותיה חברים ערבים

עידו הררי / אשכנזים ערבים?: קרבה והתבדלות ב"יישוב הישן" בירושלים

גאולה אלימלך / הגלות בראי יצירותיהם של סופר ערבי ושל סופר יהודי: סמיר נקאש ועבד אלרחמן מניף

ירון בן-נאה / "הלא אנחנו אנשי המזרח נקראים ומה לנו לדרך הצרפתים העליזים": מאבק על זהות בקהילת בגדד במפנה המאות התשע-עשרה והעשרים

קימי קפלן / חרדים-קנאים וערבים: מציאות ודימויה

אמין ח'לף ודוד הלוי / "כגרים בארץ": התלמידים הערבים של מקוה ישראל

אלי אושרוב / אברהם הפלסטיני: מהרברט סמואל ועד אוסלו – סיפורו של סמל משותף במרחב מחולק

קבצים מתוכננים לגיליונות הבאים:

- < ג'נוסייד ואלימות המונית
- < מאה שנים למהפכות ברוסיה
- < תרבות חומרית

בקרו באתר הבית של זמנים:
www.openu.ac.il/zmanim

כמו כן, קוראי הספר היו יוצאים נשכרים מעריכה מוקפדת יותר, החל בהימנעות מניסוחים עמומים כמו "חומריות החומר" (עמ' 17), דרך תעתיק ותרגום עקביים של מונחים לועזיים, וכלה בהבאת ביאור קצר בשימוש הראשון של מונח חוזר או שם של אישיות או עם. למשל התרגום "חגורה סניטרית" ללא המקור, המונח הידוע cordon sanitaire, מופיע לראשונה בעמוד 97, אולם ההסבר למונח מופיע רק בעמוד 108. ספק אם קורא שאינו מכיר את המונח המקורי יבין במה מדובר באזכורו הראשון. דוגמא נוספת היא אזכורה של אישיות אפריקנית בשם חאג' עמר טל ורמיזה על פועלו בעמוד 144, כאשר הניקוד של שמו (שיקל את התעתיק בחזרה לערבית או לאותיות לטיניות) וכן ההסבר על פועלו מופיעים רק בעמוד 170. כמו כן, ישנה שרירותיות בבחירות התרגום וחוסר הקפדה בשימוש במושגים אדריכליים. רצף דוגמאות מעמוד בודד מכיל את הבלייל הלועזי-עברי לנטרנה, גמלון, פילסטר, קולונדה, ותרגום מבלבל של wing (אגף) לכנף (עמ' 149). כפי שסוגיית התרגום מעידה, חוסר ההקפדה הלשונית מעיד גם על חוסר הקפדה מסוימת ברמת העריכה המדעית. למשל, פול רבינו (Rabinow) מוצג פעם אחת כהיסטוריון (עמ' 143), ולאחר מכן כסוציולוג והיסטוריון (עמ' 176), כאשר למעשה הוא אנתרופולוג.

לצד הערות אלו, אבקש לחזור ולהדגיש את תרומת הספר כנדבך חשוב למחקר ההיסטורי-עירוני של אפריקה שמדרום לסהרה, ולמחקר ההיסטוריה של הקולוניאליזם באופן רחב יותר. כמו כן, אני מברכת על ההחלטה האמיצה של הוצאת אוניברסיטת בר-אילן להוציא ספר זה, המרענן ומחדש את תחום ספרות העיון בעברית, למרות קהלו המצומצם. סיום הפרק השלישי בהתייחסות לתקופה הפוסט-קולוניאלית משאיר טעם לעוד, ויש לקוות שביגון תכתוב ספר המשך על התהליכים שעיצבו את העיר דקר מסוף מלחמת העולם השנייה ותנופת הפיתוח הקולוניאלי במושבות, דרך הדה-קולוניאליזציה וההכנה לעצמאות, ועד תקופת העצמאות ושנות כהונתו של סנגור, אשר כמשורר, פילוסוף ופוליטיקאי היה מהמשפיעים והמרתקים שבמנהיגי מדינות אפריקה מדרום לסהרה.